

তৃতীয় অধ্যায়

পৰিৱেশ আৰু সমাজ

(Environment and Society)

ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল, তোমালোকৰ চৌপাশলৈ মন কৰাচোন। কি দেখিছা? যদি তুমি শ্ৰেণী কোঠাত আছা, তেন্তে দেখিবা যে সমসাজ বা ইউনিফৰ্ম পৰিধান কৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল বেঞ্চত বহি আছে আৰু তেওঁলোকৰ সন্মুখত থকা মেজত কিতাপবোৰ খোলা আছে। তেওঁলোকৰ স্কুল বেগবোৰত থাকিব পেঞ্চিল, কলম, টিফিন বক্স ইত্যাদি। আকৌ কোঠাৰ দুৱাৰ-খিৰিকি খোল খাই আছে। এতিয়া চোৱা, পঢ়াশালিত পিন্ধা পোছাক, আচবাব, বেগ, পেঞ্চিল, কলম, বৈদ্যুতিক সামগ্ৰী, কোঠাটো নিৰ্মাণ কৰা সামগ্ৰীবোৰ ক'ৰ পৰা আহিল? কেতিয়াবা তোমালোকে এই সামগ্ৰীবোৰৰ সৃষ্টি হোৱা উৎসৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি চাইছানে? ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল, প্ৰকৃতিয়েই হ'ল এই প্ৰত্যেকটো ভৌতিক বস্তুৰ উৎস। দৈনন্দিন জীৱনত আমি ব্যৱহাৰ কৰা ভিন্ন ধৰণৰ সামগ্ৰী নিৰ্মাণত বা উৎপাদনত পৃথিৱীৰ প্ৰাকৃতিক উৎস আৰু সম্পদবোৰ নিহিত হৈ থাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি যে— আমাৰ শ্ৰেণীকোঠাত থকা শিক্ষকৰ বাবে ব্যৱহৃত মেজখন, চকীখন, শিক্ষাৰ্থীয়ে কিতাপ থোৱা আৰু লিখাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা ডেস্কখন, বহাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা বেঞ্চখন ইত্যাদি তৈয়াৰ কৰোঁতে কাঠৰ লগতে গজাল, আঠা, বাৰ্ণিচ, ৰং ইত্যাদি ব্যৱহাৰ হৈছে। এখন অৰণ্য বা বনাঞ্চলত থকা গছৰ পৰা আৰম্ভ হৈ তোমালোকৰ শ্ৰেণী কোঠাত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা হোৱালৈকে মেজ, ডেস্ক, চকী, বেঞ্চ ইত্যাদিয়ে বিভিন্ন মাধ্যমৰ মাজেৰে বা ভিন্ন মাধ্যমৰ ওপৰত ভিত্তি কৰে। এই মাধ্যমবোৰ হ'ল— গছজোপা কটাৰ আহিলা, কাঠৰ উদ্যোগত নি উপযুক্তভাৱে গছডাল ভাগ ভাগ কৰাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় মেছিন, ডিজেল, বিজুলী শক্তি, নিৰ্মাণ কৰোঁতে ব্যৱহাৰ কৰা সামগ্ৰী, নিৰ্মাণ কৰাৰ পিছত শিক্ষানুষ্ঠানলৈ যাতায়াত ব্যৱস্থাবে নিয়া ইত্যাদি প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰতে প্ৰাকৃতিক সম্পদ জড়িত হৈ আছে। আকৌ গছজোপা কটা মানুহজনৰ পৰা তোমালোকৰ শ্ৰেণীকোঠাত ডেস্ক-বেঞ্চবোৰ পোৱালৈকে যিসকল লোক জড়িত হৈ থাকে, তেওঁলোকৰ মাজতো পৰস্পৰ সম্পৰ্ক থাকে।

এই অধ্যায়ত পৰিৱেশৰ লগত মানুহ তথা সমাজৰ সম্পৰ্ক, ভিন্ন পৰিৱেশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা সামাজিক সম্পৰ্ক আৰু পৰিৱেশ সলনিৰ লগে লগে কেনেদৰে সামাজিক সম্পৰ্কৰ সলনি হয়, সেয়া

আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিম। এনে পাৰ্থক্যবোৰ বিশ্লেষণ কৰি অৰ্থ বুজাতো অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। লগতে বিশ্বৰ বিভিন্ন অঞ্চলত হোৱা ভিন্ন ধৰণৰ পৰিৱেশীয় সমস্যাবোৰৰ বাবেও এনে পৰিৱেশ আৰু সমাজ সম্পৰ্কীয় বিষয় অধ্যয়ন কৰা বৰ জৰুৰী হৈ পৰিছে। লগতে এনে পৰিৱেশীয় সমস্যাবোৰ কিয় সৃষ্টি হয় আৰু কিছু সংখ্যক এনে পৰিৱেশীয় সমস্যা সমাধানৰ উপায় বুজিবৰ বাবেও এক সমাজতাত্ত্বিক গাঁথনি (Sociology Framework) প্ৰয়োজনীয়।

সকলো সমাজৰে একো একোটা পাৰিপাৰ্শ্বিক আধাৰ (Ecological basis) থাকে। এই পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ লগত পৰিস্থিতিতন্ত্ৰ (Eco System) গভীৰভাৱে জড়িত। এই পৰিস্থিতিতন্ত্ৰ হ'ল ভৌতিক আৰু জৈৱিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এখন জাল, যিখন জালত মানুহো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। পৰ্বত, নৈ, সাগৰ, সমতল, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু, এই সকলোবোৰ পৰিস্থিতিতন্ত্ৰৰ ভিতৰত পৰে আৰু এই সকলোবোৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞানেই হ'ল পৰিস্থিতি বিজ্ঞান। কোনো এখন ঠাইক পৰিস্থিতি বিজ্ঞানৰ দিশেৰে অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে সেই ঠাইখনৰ ভূগোল আৰু আৰ্দ্ৰতা বিজ্ঞানো অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ কোনো এখন ঠাইৰ পৰিস্থিতি বিজ্ঞানৰ লগত সেই ঠাইখনৰ ভূগোল আৰু আৰ্দ্ৰতা বিজ্ঞানৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক আছে। লগতে দেখা যায় যে, কোনো এখন ঠাইৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক কাৰকবোৰৰ লগত মানুহৰো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক আছে। মানুহে কোনো এখন ঠাইত বসবাস কৰোঁতে সেই ঠাইৰ পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বসবাস কৰাৰ লগতে সেই ঠাইখনৰ সমাজে পৰিৱেশৰ উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কিছুমান সাংস্কৃতিক কাৰ্য সম্পাদন কৰে। কিন্তু গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা এয়ে যে, মানুহৰ কাৰ্যকলাপৰ (Human Action) দ্বাৰা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। উদাহৰণস্বৰূপে— বানপানী, অনাবৃষ্টি, অ'জন স্তৰৰ ক্ষতি ইত্যাদি পৰিৱেশজনিত সমস্যাবোৰ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত দৰাচলতে প্ৰকৃতি-পৰিৱেশ ৰ ওপৰত মানুহে কৰা কাৰ্যকলাপো দায়ী। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন নৈৰ উজনি অঞ্চলত বন-জংঘল কাটি কৃষি কৰা কাৰ্যৰ ফলত উজনিৰ মাটিবোৰ ঢিলা হৈ পৰে। ফলত বৰষুণত সেই মাটি উটি আহি নৈত পৰে আৰু নৈৰ তলিভাগত মাটি জমা হৈ নৈখন বাম হৈ পৰে। ফলত নৈখনে বানপানীৰ সৃষ্টি কৰে।

প্ৰকৃতিৰ বুকুত মানুহৰ কাৰ্যকলাপৰ ব্যাপক প্ৰভাৱৰ আন এটা উদাহৰণ হৈছে বিশ্বব্যাপী তাপমান বৃদ্ধিৰ ফলত হোৱা জলবায়ুৰ পৰিৱৰ্তন। সময়ৰ লগে লগেই পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ কাৰকবোৰ প্ৰাকৃতিক নে মানৱসৃষ্ট সেই কথাটো ঠাৱৰ কৰাটো প্ৰায়ে কঠিন হৈ পৰে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-১ (Activity-1)

তোমালোকে জানানে যে দিল্লীৰ ৰিজ অৰণ্য (Ridge Forest)ত পোৱা গছ-গছনিবোৰ এই অঞ্চলত প্ৰাকৃতিকভাৱে অংকুৰিত হোৱা নাই, বৰং ইংৰাজসকলে আনুমানিক ১৯১৫ চনত সেইবোৰ ৰুইছিল। ইয়াত পোৱা মুখ্য গছবোৰ *Prosopis juliflora* (বিলাতী কিকাৰ বা বিলাতী বাবুল) প্ৰজাতিৰ আৰু এইবোৰ দক্ষিণ আমেৰিকাৰ পৰা আনি ৰোৱা হৈছিল, যিবোৰ এতিয়া সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত প্ৰাকৃতিক ৰূপত পোৱা যায়।

তোমালোকে জানানো যে উত্তৰাঞ্চলত অৱস্থিত কৰবেট নেচনেল পাৰ্কৰ বনৰীয়া জীৱ-জন্তুৰ মনোমোহা বিচৰণথলী চোৰচ (Chaur) নামৰ বহল তৃণভূমিখন এসময়ত খেতিপথাৰ আছিল। অঞ্চলটোত অৱস্থিত গাঁওবোৰ অন্য ঠাইত পুনৰ স্থাপন কৰা হৈছিল। যাতে অঞ্চলটোত জনবসতিহীন প্ৰাকৃতিক ৰূপত বন্য জীৱন প্ৰত্যক্ষ কৰিব পৰা যায়।

তোমালোকে এনে ধৰণৰ আন উদাহৰণ ভাবিব পাৰিবানে য'ত 'স্বাভাৱিক' যেন লগা বস্তুবোৰ বাস্তৱিকতে মানুহৰ সাংস্কৃতিক হস্তক্ষেপৰেই ৰূপান্তৰ?

একেলগে জৈৱভৌতিক (Biophysical) গুণাগুণ আৰু প্ৰক্ৰিয়াবোৰো মানুহৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে ৰূপান্তৰ ঘটিছে। উদাহৰণস্বৰূপে নৈৰ বৈ যোৱা সোঁত আৰু বনত জীৱ-জন্তুৰ সংযোজনৰ উপৰি আমাৰ চৌদিশে এনে কিছুমান পাৰিপাৰ্শ্বিক উপাদান আছে, যিবোৰ সম্পূৰ্ণৰূপে মানুহৰ দ্বাৰাই নিৰ্মিত হৈছে। কৃষিভূমিত ভূমি আৰু জলসংৰক্ষণ, কৃষিজাত শস্য আৰু পোহনীয়া জীৱ-জন্তু, কৃত্ৰিম সাৰ আৰু কীট-নাশকৰ প্ৰয়োগ— এই সকলোবোৰ স্পষ্টৰূপত মানুহে প্ৰকৃতিত অনা পৰিৱৰ্তন। নগৰ-নিৰ্মাণ বা আন বহু নিৰ্মাণ কাৰ্যত ব্যৱহাৰ হোৱা চিমেণ্ট, ইটা, শিল, লো, বালি, আইনা ইত্যাদি সকলোবোৰতে প্ৰাকৃতিক সম্পদ ব্যৱহাৰ হয়।

জৈৱ ভৌতিক পাৰিপাৰ্শ্বিকতা আৰু মানুহৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ যোগে সামাজিক পৰিৱেশ (Social Environment) ৰ সৃষ্টি হয়। যিদৰে প্ৰকৃতিয়ে সমাজক গঢ় দিয়ে, ঠিক সেইদৰে সমাজেও প্ৰকৃতিক বহু ক্ষেত্ৰত গঢ় দিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— সিন্ধু-গংগাৰ প্লাৱিত ভূমিত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ কৃষি উৎপাদন হয়। ইয়াৰ ভূমিৰ প্ৰচুৰ উৎপাদন ক্ষমতাৰ বাবেই এই অঞ্চলবোৰ যথেষ্ট ঘন জনবসতিপূৰ্ণ। লগে লগে অতিৰিক্ত প্ৰচুৰ উৎপাদনে কৃষি নকৰা কাষৰীয়া ঠাইবোৰত আন কিছু কাৰ্য কৰিবলৈ মানুহক উদগনি যোগাইছে। ফলশ্ৰুতিত এই ঠাইবোৰত ভিন্ন অৰ্থনৈতিক পদৰ সৃষ্টি হৈ এক জটিল পদানুৱৰ্ত্তিক সমাজ (Hierarchical society) ৰ সৃষ্টি হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে ৰাজস্থানৰ মৰুভূমি অঞ্চলত কেৱল পশু-পালন কৰাৰ সুবিধা থকাৰ বাবে এই মৰু অঞ্চলে কেৱল পশুপালকসকলকহে সহায় কৰিব পাৰে বা সংস্থাপন দিব পাৰে, যিসকলে পশুৰ খাদ্যৰ সন্ধানত এখন ঠাইৰ পৰা আন এখন ঠাইলৈ পৰিভ্ৰমণ কৰি ঘূৰি ফুৰে। অসমৰ নদী কাষৰীয়া অঞ্চলত বসবাস কৰা মিছিং লোকসকলেও নদী আৰু পানীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৃষি কাৰ্য কৰাৰ লগতে গৃহ-ব্যৱস্থা আৰু আন কিছু সাংস্কৃতিক উপাদান সৃষ্টি কৰিলে। এইবোৰেই হৈছে পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাই মানুহৰ জীৱন আৰু সাংস্কৃতিক নিৰ্দিষ্ট গঢ়ত আকাৰ দিয়াৰ উদাহৰণ।

আনহাতে পুঁজিবাদী সংগঠনবোৰে সমগ্ৰ বিশ্বৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাৱাৰ লগতে বহু ক্ষেত্ৰত প্ৰকৃতিক গঢ় দিছে। দেখা যায় যে, যাতায়াত ব্যৱস্থাৰ মাধ্যম ভিন্ন ধৰণৰ যান-বাহনবোৰ হ'ল পুঁজিবাদী উৎপাদনৰ উদাহৰণ, যিবোৰে জীৱন আৰু স্থলভাগলৈ বহু পৰিৱৰ্তন আনি দিছে। বায়ু প্ৰদূষণ, শব্দ প্ৰদূষণ, জল প্ৰদূষণ, গোলকীয় উষ্ণতা বৃদ্ধি ইত্যাদি পৰিৱেশীয় সমস্যাবোৰ সৃষ্টিত অত্যাধিক যান-বাহনে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। অৰ্থাৎ যান-বাহনে পৰিৱেশৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছে। এনেদৰে মানুহৰ দ্বাৰা সৃষ্ট ভিন্ন উৎপাদনৰ ফলত বা মানুহৰ হস্তক্ষেপৰ ফলত পৰিৱেশ সলনি হ'বলৈ ধৰিছে।

চিত্র : এটা সৰু নদী বান্ধ (A small dam)

চিত্র : এটা বৃহৎ নদী বান্ধ (A big dam)

সামাজিক সংগঠন (Social organization) ৰ দ্বাৰা পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ আন্তঃ ক্ৰিয়াক আকাৰ প্ৰদান কৰা হয়। সম্পত্তিৰ সম্বন্ধই কেনেকৈ আৰু কাৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব সেইয়া নিৰ্ধাৰণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি অৰণ্যৰ মালিকীস্বত্ব চৰকাৰৰ ওপৰত ন্যস্ত থাকে তেন্তে অৰণ্য অঞ্চলৰ ভূমি পট্টা কাঠৰ ব্যৱসায় কৰা গোট বা জেঁটক দিয়া হ'ব নে আন লোককো দিয়া হ'ব, সেই অৰণ্যৰ বনজ সম্পদ সংগ্ৰহ কৰিবৰ বাবে স্থানীয় গাঁওবাসীক অনুমতি প্ৰদান কৰা হ'ব নে নহয়, সেই সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা চৰকাৰৰ হাততহে থাকিব। আকৌ আন অঞ্চলবোৰত থকা ভূমি আৰু পানীৰ উৎসত থকা ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বই অন্যান্য লোকসকলে এই উৎস ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত কি নিয়ম বা চৰ্ত মানি চলিব তাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব। লগতে দেখা যায় যে, মালিকীস্বত্ব আৰু সম্পদৰ ওপৰত থকা নিয়ন্ত্ৰণ শ্ৰম বিভাজনৰ সৈতে জড়িত থাকে। ভূমিহীন শ্ৰমিক আৰু নাৰীৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক আন লোকতকৈ কিছু বেলেগ হ'ব। ভাৰতৰ গ্ৰাম্য অঞ্চলৰ নাৰীৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ সৈতে সম্পৰ্ক অধিক নিবিড় হয়। কিয়নো বন্ধা-বঢ়াৰ ক্ষেত্ৰত ইন্ধনৰ ব্যৱহাৰ, প্ৰয়োজনীয় পানী ইত্যাদি নাৰীসকলেই ব্যৱহাৰ সাধাৰণতে সংগ্ৰহ কৰাৰ ফলত এনে প্ৰাকৃতিক উপাদানৰ লগত তেওঁলোকৰ সম্পৰ্ক গঢ় হয়, অথচ, এই উপাদান বা সম্পদবোৰৰ ওপৰত নাৰীসকলৰ কিন্তু কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। বিভিন্ন সামাজিক সমূহে পৰিৱেশৰ সৈতে কেনে সামাজিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব তাৰ ওপৰত সামাজিক সংগঠনে প্ৰভাৱ পেলায়।

ব্ৰিটেইনৰ শিল্প বিপ্লৱৰ ফলত পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ ওপৰত পৰা প্ৰভাৱ সমগ্ৰ বিশ্বতে অনুভূত হ'ল। দেখা গৈছিল যে শিল্প বিপ্লৱৰ লগে লগে বস্ত্ৰ উদ্যোগবোৰৰ বাবে অতিশয় প্ৰয়োজনীয় কপাহ উৎপাদনৰ প্ৰক্ৰিয়া বিশ্বৰ আন কিছু অঞ্চললৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। দেখা গৈছিল, উত্তৰ আমেৰিকাৰ দক্ষিণভাগ আৰু কেৰিবিয়ানৰ বৃহৎ অঞ্চলত কপাহ উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰলৈ ৰূপান্তৰ কৰা হৈছিল, যাতে ইংলেণ্ডৰ লাংকাচায়াৰৰ বস্ত্ৰ উদ্যোগবোৰ বা কলঘৰবোৰৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কপাহৰ চাহিদা পূৰণ কৰিব পৰা যায়। আনহাতে পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ যুৱ-ব্যক্তিসকলক বল প্ৰয়োগ কৰি আমেৰিকাৰ সেই কপাহ কৃষি কৰা অঞ্চললৈ পঠোৱা হৈছিল যাতে বাগিছাত দাস হিচাপে কাম কৰিব পাৰে। এইদৰে পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ জনসংখ্যা কমি যোৱাৰ ফলত সেই অঞ্চলবোৰত খেতিৰ মাটিবোৰ চন পৰিবলৈ ধৰে। ফলত পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ সেই অঞ্চলবোৰত কৃষি অৰ্থনীতি অৱনমিত হৈ পৰে।

আনহাতে ব্ৰিটেইনত কল-কাৰখানাৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা কয়লাৰ পোৰা ধোৱাই বায়ু প্ৰদূষিত কৰিছিল। আকৌ শিল্প বিপ্লৱৰ ফলত নগৰবোৰত সৃষ্টি কৰা ভিন্ন ধৰণৰ সামগ্ৰীৰ উৎপাদনৰ উদ্যোগবোৰত সংস্থাপন বিচাৰি গ্ৰাম্য অঞ্চলবোৰৰ পৰা নগৰৰ সেই উদ্যোগবোৰলৈ বহু কৃষক, কৃষি শ্ৰমিকৰ প্ৰব্ৰজন হ'ল। তেওঁলোকে আশা কৰিছিল যে— নগৰৰ উদ্যোগবোৰত নিয়োগ হোৱাৰ পিছত তেওঁলোকে অৰ্থনৈতিকভাৱে লাভান্বিত হোৱাৰ লগতে সুন্দৰ বাসস্থানত, সুন্দৰকৈ জীৱন ধাৰণ কৰিব পাৰিব। কিন্তু, পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত, কাৰ্যতঃ সেয়া নহ'ল। তেওঁলোক

উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানত নিয়োজিত হ'ল যদিও তেওঁলোকে অৰ্থনৈতিকভাৱে বিশেষভাৱে লাভান্বিত নহ'ল। বৰঞ্চ তেওঁলোক অসুবিধাজনক বাসস্থানত বসবাস কৰাৰ লগতে অতি শোচনীয়ভাৱে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিবলৈ ধৰিলে। গতিকে দেখা গ'ল যে শিল্প বিপ্লৱৰ যোগে সৃষ্টি হোৱা কপাহী কাপোৰৰ উদ্যোগে পৰিৱেশৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ লগতে গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া উভয়ৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ তথা জন-জীৱনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলালে।

পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ মাজত থকা বিভিন্ন সম্বন্ধই বিভিন্ন সামাজিক মূল্যবোধ আৰু প্ৰতিমানৰ লগতে জ্ঞান ব্যৱস্থাও প্ৰতিফলিত কৰে। দেখা যায় যে পুঁজিবাদৰ অন্তৰালত থকা মূল্যবোধে প্ৰকৃতিক পণ্য দ্ৰব্যত পৰিণত কৰিছে। ফলস্বৰূপে, এখন নৈয়ে একাধিক সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্য বহন কৰে। ইয়াৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক উপাদান যেনে— পানী, নদীৰ মাজৰ চৰ, নদীৰ কাষৰীয়া গছ-গছনি ইত্যাদিৰ লগত নৈ কাষৰীয়া লোকৰ বহু সংস্কৃতি জড়িত হৈ থাকে। নৈখনৰ নান্দনিকতাই সৃষ্টি কৰিব পাৰে অনেক সাহিত্য কৰ্ম, আধ্যাত্মিক চিন্তা। কিন্তু এই সকলোবোৰ দিশ জলাঞ্জলি দি কেতিয়াবা কোনো নৈ, কোনো নৈৰ কোনো কোনো অংশ হৈ পৰে কোনো ব্যক্তি, গোট বা কোম্পানীৰ উদ্যোগৰ সম্পত্তি আৰু তেওঁলোকে এই সম্পত্তি ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰি অৰ্থনৈতিকভাৱে লাভান্বিত হয়। এই কথাতেই দেখা যায় যে এফালে যেনেকৈ নদীখন আছিল এচামলোকৰ বাবে নান্দনিক উৎসাহ, য'ত সৃষ্টি হৈছিল সংস্কৃতিৰ বহু দিশ, ধৰ্মীয় বিশ্বাস, গীত-কবিতা ইত্যাদি ইত্যাদি; যি নদীৰ প্ৰতি আছিল তেওঁলোকৰ অপৰিসীম আকৰ্ষণ, অৰ্থাৎ এক মূল্যবোধ, আনফালে এইখিনি লোকে ধ্বংস কৰে নদীৰ নান্দনিক সৌন্দৰ্য।

পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ সম্পৰ্ক ভিন্ন পৰিপ্ৰেক্ষিতত লক্ষ্য কৰিব পাৰি। এই বিভিন্নতাৰ ভিতৰত আছে— 'প্ৰকৃতি-পোষণ' (Nature-nurture) বিতৰ্ক। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহ দৰিদ্ৰ হোৱাৰ কাৰণ জন্মগত বা সহজাতভাৱে কম প্ৰতিভাসম্পন্ন নে তেওঁলোকে অৰ্থনৈতিকভাৱে সবল হ'ব পৰা কৰ্মত নিয়োগ হ'ব পৰা নাই, নে অৰ্থনৈতিকভাৱে সবল হ'ব নোৱাৰা প্ৰতিকূল প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশত জন্ম লাভ কৰিছে? এনে প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ ওপৰত থকা সিদ্ধান্তবোৰৰ মাজেৰে পোৱা যায়। এনে সিদ্ধান্ত আৰু তথ্যবোৰ আকৌ সমাজবোৰ কেনে পৰিৱেশত আছে তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গ্ৰহণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ মাজৰ সিদ্ধান্তবোৰ সমাজবোৰ কেনে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ মাজত আছে, তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গ্ৰহণ কৰা হয়।

ঔপনিৱেশিকতাবাদে পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ বিষয়ে প্ৰচুৰ জ্ঞান প্ৰদান কৰিছিল। এই জ্ঞান যথেষ্ট প্ৰণালীবদ্ধ ৰূপত সংগৃহীত হৈছিল। ভূতত্ত্ব (Geology), ভূগোল (Geography), প্ৰাণীবিদ্যা (Zoology), বনপালন বিদ্যা (Forestry), দ্ৰৱচালিত অভিযন্ত্ৰ (Hydraulic engineering) আদি শিক্ষণীয় বিষয়ৰ মাজেৰে কেইটামান বিষয়, যিবোৰ সৃষ্টি হৈছিল প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰৰ বিষয়ে জানিবৰ বাবে আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰ কেনেকৈ ব্যৱস্থাপনা (The management of natural resources) কৰিব পাৰি সেয়া জানিবৰ বাবে।

যি কি নহওঁক, পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় ব্যৱস্থাপনা (Environmental management) এটা কঠিন কাম। জৈৱ ভৌতিক প্ৰক্ৰিয়াই এইবোৰৰ বিষয়ে ভৱিষ্যতবাণী কৰা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ সম্পৰ্কে অধিক জনা নাযায়। লগতে পৰিৱেশৰ সৈতে মানুহৰ সম্পৰ্ক দিনক দিনে জটিল হৈ আহিছে। ঔদ্যোগীকৰণ বিস্তাৰ হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সম্পদ উৎপাদনো তীব্ৰ গতিত বৃদ্ধি হোৱা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে পাৰিপাৰ্শ্বিক ব্যৱস্থাও অভূতপূৰ্ব ধৰণে পৰিৱৰ্তন হৈছে। লগে লগে মানৱ সমাজ বিপদ সংকুল অৱস্থাৰ মাজলৈ গতি কৰিছে। আমি এতিয়া এনে বিপদসংকুল সমাজ (Risk Societies) ত বসবাস কৰিছোঁ, য'ত আমি ভিন্ন ধৰণৰ প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ, যিবোৰত আমাৰ নিয়ন্ত্ৰণ নাই। কেতিয়াবা নিয়ন্ত্ৰণহীন হৈ পৰা প্ৰযুক্তিবিদ্যাই পৰিৱেশ প্ৰদূষিত কৰি জনসমাজলৈ বিপৰ্যয় কঢ়িয়াই আনে। উদাহৰণস্বৰূপে, কিছুমান আকস্মিক ঘটনা যেনে- চেৰণ'বীলৰ পাৰমাণৱিক দুৰ্ঘটনা, ভূপালৰ ঔদ্যোগিক দুৰ্ঘটনা, ইউৰোপৰ 'মেড্ কাও' ইত্যাদিয়েই বুজাই দিয়ে যে ঔদ্যোগিক ক্ষেত্ৰত পৰিৱেশ বিপদাপন্ন হয়।

ভূপালৰ ঔদ্যোগিক দুৰ্ঘটনাৰ দায়ী কোন?

১৯৮৪ চনৰ ৩ ডিচেম্বৰ, নিশা ভূপালত এবিধ মাৰাত্মক গেছে চাৰি হাজাৰ লোকৰ প্ৰাণহানি আৰু আন দুই লাখ লোকক চিৰদিনৰ বাবে পঙ্গু কৰি থৈ গ'ল। পিছত সেই গেছবিধক মিথাইল আইচ'চায়েনেট (MIC) বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছিল, যিটো তুলনামূলকভাৱে ইউনিয়ন কাৰ্বাইড কীটনাশক কাৰখানাৰ পৰা নগৰখনলৈ বিয়পি পৰিছিল। বিজ্ঞান আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক কেন্দ্ৰই নিজৰ 'ষ্টেট অৱ ইণ্ডিয়াজ এনভাইৰ'ণমেণ্টঃ দা চেকেণ্ড চিটিজেনচ' ৰিপোৰ্ট' (State of India's Environment: The Second Citizens' Report) ত এই দুৰ্ঘটনাৰ কাৰণবোৰ চালি-জাৰি সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল।

ইউনিয়ন কাৰ্বাইড (Union Carbide) ব্যৱসায়িক জোঁটক ১৯৭৭ চনত ভূপালত সকলোৰে আদৰ্শ জনোৱাৰ কাৰণ আছিল ভূপালবাসীৰ বাবে কৰ্মসংস্থান আৰু ধন, দেশৰ বাবে বৈদেশিক মুদ্ৰা ৰাহি, সেউজ বিপ্লৱৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত কীটনাশক দ্ৰব্যৰ বৰ্দ্ধিত চাহিদা ইত্যাদি। এম.আই.চি. প্লেণ্টত আৰম্ভণিৰ পৰা বেমেজালিয়ে দেখা দিছিল— কেইবা ঠাইতো বিস্ফাণ্ড গুলাইছিল আৰু এই দুৰ্ঘটনাটো সংঘটিত হোৱাৰ আগেয়ে এজন গেছ অপাৰেটৰৰ মৃত্যু হৈছিল। উল্লেখনীয়ভাৱে পৌৰ নিগমৰ মুখ্য বিষয়াই ইউনিয়ন কাৰ্বাইডক ভূপাল ত্যাগ কৰিবলৈ ১৯৭৫ চনত জাননী দিছিল; অথচ চৰকাৰে সেই সতৰ্কবাণী দৃঢ়তাৰে প্ৰত্যাখ্যান কৰিছিল। সেই বিষয়াজনক বদলি কৰা হৈছিল আৰু ইউনিয়ন কাৰ্বাইডে নিগমক উদ্যান নিৰ্মাণৰ বাবে পাঁচিশ হাজাৰ টকা দান কৰিছিল।

সতৰ্কবাণী আহিয়েই আছিল। ১৯৮২ চনৰ মে' মাহত 'ইউনিয়ন কাৰ্বাইড কৰ্পোৰেচন, আমেৰিকা'ৰ পৰা তিনিগৰাকী বিশেষজ্ঞ আহি কাৰখানাটোৰ সুৰক্ষা ব্যৱস্থাবোৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰি ত্ৰুটিবোৰ আঙুলিয়াই দিছিল। এই শংকাজনক তথ্যবোৰ এখন স্থানীয় সাপ্তাহিক পত্ৰিকা 'ৰাপত'

(Rapat)ত ১৯৮২ চনত ভৱিষ্যৎবাণী ৰূপে এলানি প্ৰবন্ধ আকাৰত প্ৰকাশ পাইছিল। ঠিক সেই একে সময়তে, কাৰখানাৰ কৰ্মচাৰী সংঘই কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰীবৰ্গ আৰু মুখ্যমন্ত্ৰীক পৰিস্থিতিৰ ভয়াবহতাৰ বিষয়ে লিখিত ৰূপত অৱগত কৰাইছিল। ৰাজ্যিক শ্ৰম মন্ত্ৰীয়ে কাৰখানাটো সুৰক্ষিত বুলি বিধায়কসকলক কেইবাবাৰো আশ্বাস দিছিল। এই দুৰ্ঘটনাটোৰ মাত্ৰ কেইসপ্তাহমান পূৰ্বে ৰাজ্যিক পৰিৱেশ নিয়ন্ত্ৰণ পৰিষদে কাৰখানাটোক প্ৰদূষণমুক্ত প্ৰমাণপত্ৰ প্ৰদান কৰিছিল। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে চৰকাৰৰ এনে স্থিতি সাধাৰণভাৱে গ্ৰহণ কৰিছিল। ৰাজ্য চৰকাৰে প্লেণ্টটোক অনুমতি প্ৰদান কৰি প্লেণ্টৰ সুৰক্ষা বিষয়ক লিখিত বৃত্তান্তক কেৱল প্ৰত্যাখ্যান কৰাই নহয়, পৰিৱেশ বিভাগৰ বিপদসংকুল প্লেণ্টৰ ওপৰত থকা নিয়মাবলীকো উলংঘা কৰিছিল।

কিয় এই নিয়মাবলী আৰু সতৰ্কবাণী উলংঘা কৰা হ'ল তাৰ কাৰণ অতি স্পষ্ট আছিল। এই ব্যৱসায়িক জোঁটটোৱে প্ৰভাৱশালী ৰাজনীতিক আৰু আমোলাৰ আত্মীয়সকলক নিযুক্তি দিছিল। ইয়াৰ ন্যায়িক উপদেষ্টাজন আছিল এজন প্ৰভাৱশালী ৰাজনীতিক আৰু জনসম্পৰ্কৰক্ষী বিষয়াজন আছিল এজন প্ৰাক্তন মন্ত্ৰীৰ ভতিজা। ব্যৱসায়িক জোঁটৰ বিলাসী অতিথিশালা সদায় ৰাজনীতিকসকলৰ বাবে মুকলি আছিল। তথ্যমতে মুখ্যমন্ত্ৰীৰ পত্নীয়ে আমেৰিকা ভ্ৰমণবোৰত উক্ত ব্যৱসায়িক জোঁটৰ ব্যয়বহুল আতিথ্য গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু এই ব্যৱসায়িক জোঁটটোৱে মুখ্যমন্ত্ৰীৰ গৃহ চহৰত এক কল্যাণকামী সংগঠনৰ ডেৰ লাখ টকা দান হিচাপে আগবঢ়াইছিল। ইউনিয়নৰ কাৰ্বাইড নিগমে এই দুৰ্ঘটনাত পূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। ভূপালৰ প্লেণ্টৰ গাঁথনি নিম্নমানৰ আছিল, সুৰক্ষাৰ নামত থাকিবলগীয়া বহুতো ব্যৱস্থা তাত নাছিল। প্লেণ্টটোত কম্পিউটাৰৰ দ্বাৰা বিপদৰ আগজাননী দিব পৰা ব্যৱস্থা নাছিল, যিটো ব্যৱসায়িক জোঁটৰ আমেৰিকাস্থিত কাৰখানাবোৰৰ এক অনিবাৰ্য অংগ আছিল। ব্যৱসায়িক জোঁটটোৱে ইয়াৰ স্থানীয় লোকসকলৰ সৈতে লগলাগি জৰুৰীকালীন পৰিস্থিতিত কাৰখানাত আৱদ্ধ লোকসকলক কেনেদৰে বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিব পৰা যাব সেই বিষয়ক কোনো আগতীয়া কাৰ্যপন্থা হাতত লোৱা নাছিল। এই প্লেণ্টটোত কোনো ধৰণৰ মেৰামতি কৰা হোৱা নাছিল আৰু দক্ষতাৰে পৰিচালনা কৰাও হোৱা নাছিল। কৰ্মচাৰীসকলৰ মনোবল ভাগি পৰিছিল, কাৰণ বিক্ৰী যোৱাৰ বাবে ব্যৱসায়িক জোঁটটো লোকচানত চলিছিল। কৰ্মচাৰীৰ সংখ্যা কমোৱা হৈছিল। বহুতো অভিযন্তা আৰু অপাৰেটৰে কাম এৰিছিল। ইয়াৰ ফলত বাকী থকা কৰ্মচাৰীসকলৰ বাবে সকলোবোৰ কাম সম্পন্ন কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। বহু যন্ত্ৰপাতি বিকল হৈছিল।

পৰ্যালোচনা : কোনবোৰ সামাজিক সংস্থা আৰু সংগঠনে ভূপালৰ গোছ দুৰ্ঘটনাৰ দৰে অন্য ঔদ্যোগিক দুৰ্ঘটনাবোৰত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে? এই দুৰ্ঘটনাবোৰ নহ'বৰ বাবে কেনেধৰণৰ উপায় গ্ৰহণ কৰিব পাৰি?

মুখ্য পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় সমস্যা আৰু শংকাবোৰ (Major Environmental Problems and Risks) :

পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় শংকাবোৰ, সমস্যাবোৰ পৰিস্থিতি সাপেক্ষে দেশভেদে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। পৰিৱেশজনিত এনে সমস্যাবোৰে সৃষ্টি কৰা সামাজিক সমস্যাও দেশ আৰু অঞ্চলভেদে কিছু ভিন্নতা আহিব পাৰে। তলত কিছু সংখ্যক পৰিৱেশ জনিত সমস্যাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হৈছে।

(ক) সম্পদৰ হ্ৰাস (Resource Depletion) :

পুনৰাই ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰা বহু প্ৰাকৃতিক সম্পদ ক্ষিপ্ৰ গতিত ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত এই সম্পদবোৰ হ্ৰাস পাই আহিছে। যিটো সময়ত জীৱাশ্মীয় ইন্ধন, বিশেষকৈ পেট্ৰলিয়াম বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত এই প্ৰাকৃতিক সম্পদ কমি আহিছে, ঠিক তেনেদৰে কয়লাৰ দৰে প্ৰাকৃতিক সম্পদো কমি আহিছে। আকৌ আনফালে পানী আৰু ভূমিক অধিক ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত এই দুই অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ক্ষেত্ৰটো বিপৰ্যয় হ'বলৈ ধৰিছে। সমগ্ৰ ভাৰততে ভূমিজলৰ স্তৰ দ্ৰুত গতিত হ্ৰাস পাইছে, বিশেষকৈ এই বিষয়টোৱে পঞ্জাব, হাৰিয়ানা আৰু উত্তৰ প্ৰদেশত উদ্বেগজনক সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছে। কৃষিক্ষেত্ৰ, উদ্যোগ বা ঘৰৰ জনসংখ্যা উদ্বেগজনকভাৱে হ্ৰাস পাইছে।

(খ) প্ৰদূষণ (Pollution) :

বিশ্বৰ বহু দেশৰ বহু অঞ্চলত প্ৰদূষণ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় সমস্যা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। এই প্ৰদূষণবোৰ ভিন্নধৰণৰ হ'ব পাৰে। যেনে- বায়ু, প্ৰদূষণ, ভূমি প্ৰদূষণ, শব্দ প্ৰদূষণ ইত্যাদি। এই প্ৰদূষণসমূহৰ ভিতৰত বায়ু প্ৰদূষণ এক অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱেশীয় সমস্যা ৰূপে দেখা দিছে। বিশ্বৰ বহু দেশৰ, নগৰ আৰু গাঁও উভয় অঞ্চলতে বায়ু প্ৰদূষণে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে। আৰু এনে বায়ু প্ৰদূষণে নানা স্বাস্থ্যজনিত সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই বায়ু প্ৰদূষণৰ মূল উৎসবোৰ হ'ল— উদ্যোগ, যান-বাহনৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা বিষাক্ত গেছ, ভিন্ন কামত প্ৰচুৰ পৰিমাণে গাড়ীৰ টায়াৰ জ্বলোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সৃষ্টি হোৱা ধোঁৱা, কয়লাৰ ধোঁৱা, ঘৰুৱা ইন্ধন সামগ্ৰী, ঘৰত ব্যৱহৃত কিছুমান যন্ত্ৰ ইত্যাদি। আমি সকলোৱে যান-বাহন আৰু কল-কাৰখানাৰ চিমনীৰ পৰা আৰু যান-বাহনৰ নলীয়েদি ধোঁৱা ওলাই যোৱাও নিশ্চয় দেখিছোঁ। কিন্তু সাধাৰণতে এইটো অনুভৱ নকৰোঁ যে ঘৰত ৰাখিবলৈ জ্বলোৱা জুইকুৰাও বাসগৃহৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰদূষণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। আমাৰ গাঁওবোৰত ঘৰে ঘৰে ব্যৱহাৰ কৰা কেঁচাখৰি বা নিম্ন মানৰ খৰি, অনুপযুক্ত চৌকা আৰু নিম্নমানৰ বায়ু চলাচলৰ ব্যৱস্থা আদিৰ সংমিশ্ৰণত গাঁৱৰ নাৰীসকলৰ জীৱন শংকাজনক হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। এইক্ষেত্ৰত মহিলাসকলেই বেছিকৈ ৰন্ধন কাৰ্যত জড়িত। বিশ্ব স্বাস্থ্য সংস্থাৰ মতে ১৯৯৮ চনত আভ্যন্তৰীণ প্ৰদূষণৰ ফলত ভাৰতত প্ৰায় ছয়লাখ লোক মৃত্যুমুখত পৰিছিল আৰু তাৰে ভিতৰত প্ৰায় পাঁচলাখ লোক গ্ৰামীণ অঞ্চলৰ বাসিন্দা। (Giddens 2004: 614. Table 19.1 taken from the **Human Development Report**, 1998 of the United Nations Development Programme, which quotes the World Health Organization statistics)।

চিত্ৰ : নিৰ্বনানীকৰণ (Deforestation)

চিত্ৰ : ঔদ্যোগিক প্ৰদূষণ (Industrial pollution)

বিভিন্ন উদ্যোগ যেনে— তেল শোধনাগাৰ, চিমেণ্ট উদ্যোগ, চামৰাৰ উদ্যোগ, ৰং প্ৰস্তুতকৰণ উদ্যোগ, ৰাসায়নিক সাৰ কাৰখানা, তাপ বিদ্যুৎ প্ৰকল্প ইত্যাদিৰ পৰা নিৰ্গত ভিন্ন গেছে বায়ু দূষিত কৰি মানুহৰ স্বাস্থ্যৰ প্ৰতি ভাবুকি আনি ভিন্ন ধৰণৰ অসুখৰ সৃষ্টি কৰে। আকৌ যান-বাহনত পেট্ৰ'ল, ডিজেল দহন কৰাৰ ফলত, ভিন্ন কাৰণত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ গাড়ীৰ টায়াৰ জ্বলোৱাৰ ফলত অধিক পৰিমাণৰ কাৰ্বন-ডাই-অক্সাইড, কাৰ্বন-মনক্সাইড আদি উৎপন্ন হয়, যি বায়ু প্ৰদূষণ কৰি মানৱ সমাজলৈ বিপদ কঢ়িয়াই আনে। এনে ধৰণেৰে বায়ু প্ৰদূষণ হোৱাৰ ফলশ্ৰুতিত মানুহৰ মূৰৰ বিষ, ছালৰ ৰোগ, হৃদযন্ত্ৰৰ সমস্যা, শ্বাসযন্ত্ৰৰ সমস্যা আদিৰ সৃষ্টি হয়।

চিত্র : বেঙেনাৰ বাগিছাত বীজাণুনাশক দ্ৰব্য প্ৰয়োগ (Spraying pesticide in a brinjal field)

আন এক পৰিৱেশ প্ৰদূষণ হ'ল জল প্ৰদূষণ। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত পৃথিৱীৰ এক অংশ লোকে বিশুদ্ধ পানীৰ সংকটত পৰিবলগীয়া হৈছে। এই জল প্ৰদূষণৰ মুখ্য উৎসবোৰৰ ভিতৰত কেৱল ঘৰুৱা নলা-নৰ্দমাই আৰু কাৰখানাৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা বৰ্জনীয়া পদাৰ্থবোৰেই নহয়, খেতি পথাৰত ব্যৱহাৰ কৰা কৃত্ৰিম সাৰ, কীটনাশক দ্ৰব্যইও পানী প্ৰদূষিত কৰে। জলপ্ৰদূষণৰ মূল কাৰকবোৰ হ'ল ভূ-গৰ্ভৰ পানীত মিহলি হৈ থকা ফ্ল'ৰাইড, আৰ্চেনিক ইত্যাদি যৌগবোৰ, ভিন্নধৰণৰ উদ্যোগৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা বৰ্জিত পদাৰ্থ, অবিজ্ঞানসন্মত নলা-নৰ্দমাৰে সঠিক স্থানলৈ পঠাব নোৱাৰা, নগৰ-চহৰত উৎপন্ন হোৱা বৰ্জিত পদাৰ্থ, বানপানীৰ প্ৰদূষিত পানী দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰা পানীৰ উৎসত মিহলি হোৱা ইত্যাদি কাৰকৰ ফলত পানী প্ৰদূষিত হয়। নদী আৰু জলবায়ুৰ প্ৰদূষণ বিশেষকৈ এটি মুখ্য সমস্যা হৈ পৰিছে।

শব্দ প্ৰদূষণো এক প্ৰকাৰৰ পৰিৱেশ প্ৰদূষণ। বিশেষকৈ নগৰ-মহানগৰবোৰৰ শব্দ প্ৰদূষণত পীড়িত হৈ আছে। 'বিশ্ব স্বাস্থ্য সংস্থা' (WHO) এ প্ৰকাশ কৰিছে যে, শব্দ প্ৰদূষণে কেৱল পৰিৱেশৰ ওপৰতেই প্ৰভাৱ নেপেলায়, ই জনসাধাৰণৰ স্বাস্থ্যৰ ওপৰতো প্ৰভাৱ পেলায়। শব্দ প্ৰদূষণৰ কাৰকবোৰ হ'ল— যান-বাহনৰ বৃহৎ শব্দ, ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান, মেলাবোৰত ব্যৱহাৰ কৰা লাউড-স্পীকাৰ, ৰাজনৈতিক প্ৰচাৰ অভিযান, নিৰ্মাণ কাৰ্যত ব্যৱহৃত তীব্ৰ শব্দৰ যন্ত্ৰ ইত্যাদি। এনে শব্দ প্ৰদূষণে জনসমাজত প্ৰভাৱ পেলায়। বিভিন্ন ঠাইত ভিন্ন কাৰকৰ ফলত সৃষ্টি ভূমি প্ৰদূষণো আন এক পৰিৱেশীয় সমস্যা। কৃষি পথাৰত অত্যাধিক কৃত্ৰিম সাৰ, কীট নাশক দ্ৰব্যৰ ব্যৱহাৰ, ভিন্ন উদ্যোগ, কল-কাৰখানাৰ পৰা নিৰ্গত বৰ্জিত পদাৰ্থ, নগৰ-চহৰত দৈনন্দিন সৃষ্টি পেলনীয়া দ্ৰব্য, বৰ্জিত বস্তু ইত্যাদি অবিজ্ঞানসন্মতভাৱে পেলোৱাৰ ফলত বিভিন্ন ঠাইত ভূমি প্ৰদূষণ হৈ মানুহৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়।

(গ) গোলকীয় উষ্ণতা বৃদ্ধি (Global Warming) :

বিশেষ কিছুমান গেছে (কাৰ্বন-ডাই অক্সাইড, মিথেন আৰু অন্যান্য গেছ) সূৰ্যৰ তাপ ধৰি ৰাখি পুনৰ বায়ুমণ্ডললৈ ওলাই যাবলৈ নিদিয়। ফলত এক ‘সেউজ গৃহ’ (Green House) প্ৰভাৱৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়েই অলপ হ’লেও গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱে গোলকীয় উষ্ণতাৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰে। ফলত মেৰু অঞ্চলৰ বৰফ গলি সাগৰৰ জলপৃষ্ঠ ওপৰলৈ উঠি আহি উপকূলীয় অঞ্চল পানীত ডুব যোৱাৰ উপদ্রৱ হৈছে। লগতে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ’ল পাৰিপাৰ্শ্বিক ভাৰসাম্যৰ ক্ষেত্ৰতো ইয়াৰ প্ৰভাৱ পৰে। গোলকীয় উষ্ণতাৰ পৰিণামস্বৰূপে সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ জলবায়ুত প্ৰচুৰ হেন্দোলনি আৰু অনিশ্চয়তা সমাগত। পৃথিৱীলৈ কাৰ্বন আৰু সেউজগৃহ গেছ নিৰ্গতকৰণৰ ক্ষেত্ৰত চীন আৰু ভাৰতে বৰ্দ্ধিত হাৰত বৰঙণি যোগাইছে।

(ঘ) জিনীয়ভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰা জীৱ (Genetically Modified Organisms) :

বৈজ্ঞানিকসকলে জিন-স্পাইচিং (Gene-Splicing) পদ্ধতিৰ নতুন কৌশলেৰে এটা প্ৰজাতিৰ পৰা জিন আনি আন এটা প্ৰজাতিত সংস্থাপন কৰি নতুন বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন প্ৰজাতিৰ সৃষ্টি কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে— বেছিলাছ থুৰিংইনেচিচ, (Bacillus Thuringiensis) ৰ জিন কপাহ প্ৰজাতিত স্থাপন কৰি ব’ল ৱৰ্ম (Boll Worm) নামৰ এবিধ কীট-প্ৰতিৰোধী কপাহ প্ৰজাতিৰ সৃষ্টি কৰিছে। জিনীয় পৰিৱৰ্তন (Genetic modification) প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বাঢ়নৰ কাল চমু কৰা, শস্যৰ আকাৰ বঢ়োৱা আৰু ফচল সৰহ দিনলৈ সংৰক্ষণ কৰিব পৰা যায়। অৱশ্যে সুদীৰ্ঘ কালত এনে খাদ্যই লোকসকলৰ ওপৰত অথবা পাৰিপাৰ্শ্বিক ব্যৱস্থা প্ৰণালীত জেনেটিক মডিফিকেচনে কেনে ক্ৰিয়া কৰিব এই বিষয়ে অধিক জ্ঞাত নহয়। কৃষি ব্যৱসায়িক জোঁটবোৰে জেনেটিক মডিফিকেচনক প্ৰয়োগ কৰি খেতিয়কসকল যাতে অনুৰ্বৰ বীজ উৎপাদন আৰু ব্যৱহাৰৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰে, লগতে উন্নত ফচল দিব পৰা গুণসম্পন্ন বীজৰ ওপৰত তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণভাৱে নিৰ্ভৰ কৰাৰ নিশ্চয়তা থাকে তাৰ বাবে ব্যৱস্থা ল’ব পাৰে।

(ঙ) প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় বিপৰ্যয় (Natural and Manmade Environmental Disasters) :

এইটো এটা আত্ম-ব্যখ্যামূলক বৰ্ণনা। ১৯৮৪ চনৰ ভূপাল বিপৰ্যয়ত ইউনিয়ন কাৰ্বাইড কাৰখানাৰ পৰা নিৰ্গত বিষাক্ত গেছে চাৰি হাজাৰ লোকৰ প্ৰাণ লৈছিল আৰু ২০০৪ চনত ছুনামীয়ে হাজাৰ হাজাৰ মানুহৰ মৃত্যু ঘটাইছিল। মানৱসৃষ্ট আৰু প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় এই দুৰ্ঘটনাবোৰ বেছিদিনৰ আগৰ কথা নহয়।

পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাবোৰ সামাজিক সমস্যা কিয় হয় (Why Environmental Problems are also Social Problems) :

পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাবোৰে বিভিন্ন সমূহৰ ওপৰত কি ধৰণে প্ৰভাৱ পেলায় সেয়া হৈছে সামাজিক অসমতাই (Social inequality) কৰা এক কাৰ্য। মানুহে কিমান দূৰ নিজকে পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাৰ পৰা বচাই ৰাখিব বা অতিক্ৰম কৰিব পাৰিব সেইটো সামাজিক স্থিতি আৰু ক্ষমতাই নিৰ্ধাৰণ কৰে। কিছুমান ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ সমাধানে প্ৰকৃততে পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় বৈষম্য বঢ়াইছে তোলে। গুজৰাটৰ কচ্ছ, অঞ্চল য’ত পানী পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে নাই, সেই অঞ্চলৰ ধনী কৃষকসকলে অৰ্থকৰী শস্য (Cash crop)ৰ বাবে পানী যোগান ব্যৱস্থাত ব্যয়বহুল গভীৰ

নলীনাড (Deep tubewell) বহুৱাই ভূমিজল উপলব্ধ কৰিছে। বৰষুণ নোহোৱা দিনত গাঁৱৰ দুখীয়ালোকৰ কেঁচা কুঁৱাবোৰ শুকাই যায় আৰু তেনে অৱস্থাত তেওঁলোকে পিয়াহৰ পানীটোপাৰ বাবেও হাহাকাৰ কৰিবলগীয়া হয়। এনে সময়ত ধনী কৃষক শ্ৰেণীৰ লহপহীয়া সেউজীয়া পথাৰবোৰে তেওঁলোকক যেন ইতিকিং কৰে। কিছুমান পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় চিন্তাধাৰা কেতিয়াবা কেৱল নিৰ্দিষ্ট বিশেষ সামাজিক সমূহৰ মাজতে আৱদ্ধ হৈ নাথাকি সাৰ্বজনীন চিন্তাৰ বিষয় হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, বায়ু প্ৰদূষণ হ্ৰাস কৰা বা জৈৱবৈচিত্ৰতা নিৰাপত্তা প্ৰদান কৰা কাৰ্যই সকলোৰে হিত সাধন কৰিব। কিন্তু এক সমাজতাত্ত্বিক বিশ্লেষণে দেখুৱাইছে যে কেতিয়াবা জনসাধাৰণক অগ্ৰাধিকাৰ দি স্থিৰ কৰা বিষয়বোৰ কাৰ্যক্ষেত্ৰত আগুৱাই নিওঁতে সাৰ্বজনীন ৰূপত হিতকৰ নহ'বও পাৰে। সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজৰ লাভালাভৰ বাবে থকা নীতিবোৰে প্ৰকৃত অৰ্থত নিৰ্দিষ্ট ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিকভাৱে ক্ষমতাশালী সমূহৰ স্বাৰ্থৰ্থে পূৰণ কৰে অথবা দুখীয়া আৰু ৰাজনৈতিকভাৱে দুৰ্বলসকলৰ স্বাৰ্থত আঘাত সানে। ডাঙৰ ডাঙৰ বান্ধ আৰু তাৰ ওচৰে-পাজৰে অৱস্থিত সংৰক্ষিত অঞ্চল সম্বন্ধীয় বিবাদবোৰলৈ মন কৰিলে দেখা যায় যে পৰিৱেশ জনসাধাৰণৰ বাবেই হৈ পৰিছে এক তীব্ৰ প্ৰতিযোগিতাৰ ক্ষেত্ৰ।

সামাজিক পৰিস্থিতিবিজ্ঞান (Social Ecology) ৰ চিন্তাধাৰাই বিশেষকৈ সম্পত্তি আৰু উৎপাদন সংগঠনৰ কিছুমান সম্বন্ধ দেখুৱাইছে, যিবোৰে পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় চেতনা আৰু প্ৰচলিত ৰীতিক গঢ় দিয়ে। ভিন ভিন সামাজিক সমূহে পৰিৱেশৰ সৈতে ভিন ভিন সম্বন্ধত স্থিতি লয় আৰু দৃষ্টিভংগীও বেলেগ বেলেগ হয়। সৰ্বাধিক ৰাজহ আদায়ৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি বনবিভাগে বৃহৎ পৰিমাণৰ বাঁহ, কাকত উদ্যোগলৈ যোগান ধৰাৰ প্ৰস্তুতি চলাই এখন অৰণ্যক ব্যৱহাৰ কৰে। আনহাতে এজন কাৰিকৰে বাঁহৰপৰা পাচি আৰু আন সামগ্ৰী সজাৰ উদ্দেশ্যেৰে অৰণ্যৰপৰা বাঁহ সংগ্ৰহ কৰে। তেওঁলোকৰ স্বাৰ্থ আৰু আদৰ্শৰ বিভিন্নতাই পাৰিপাৰ্শ্বিক সংঘৰ্ষৰ সূত্ৰপাত ঘটায়। এনে অৰ্থত পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সংকটৰ গুৰি ধৰিছে, সামাজিক বৈষম্যই। পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ হ'লে পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ সম্বন্ধবোৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব লাগিব আৰু তাৰ বাবে বিভিন্ন সামাজিক সমূহৰ মাজৰ সম্বন্ধ সলনি কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাব লাগিব; যেনে— পুৰুষ আৰু নাৰী, নগৰীয়া আৰু গাঁৱলীয়া লোক, মাটিৰ মালিক আৰু শ্ৰমিক ইত্যাদি। পৰিৱৰ্তিত সামাজিক সম্বন্ধই বিভিন্ন জ্ঞান ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰাৰ উপৰি পৰিৱেশক সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰা ধাৰণাবোৰৰ জন্ম দিয়ে।

সামাজিক পৰিস্থিতিবিজ্ঞানত 'সামাজিক' বুলি কোৱাৰ শব্দগত ব্যাখ্যা এনেদৰে দিব পৰা যায় — দকৈ শিপোৱা সামাজিক সমস্যাবোৰ, যিবোৰ প্ৰায়ে উপেক্ষা কৰি অহা হৈছে, সেই সমস্যাবোৰৰ পৰাই আমাৰ প্ৰায়বোৰ সাম্প্ৰতিক পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাৰ উদ্ভৱ হৈছে। আলাপ-আলোচনা মতে বৰ্তমানৰ পৰিৱেশ সম্বন্ধীয় সমস্যাবোৰ তেতিয়ালৈকে স্পষ্টকৈ বুজি পোৱা নাযাব আৰু সেইবোৰৰ সমাধান নহ'ব, যেতিয়ালৈকে সমাজৰ সমস্যাবোৰ দৃঢ়তাৰে দূৰ কৰা নহয়। এই কথাটো অধিক স্পষ্টকৈ বুজিবলৈ আমি বৰ্তমান সন্মুখীন হোৱা পাৰিপাৰ্শ্বিক স্থানচ্যুতিৰ উৎসবোৰ বুজিব লাগিব, যিবোৰৰ কেন্দ্ৰ হৈছে অৰ্থনৈতিক, নৃগোষ্ঠীয়, সাংস্কৃতিক আৰু লিঙ্গ মতভেদ আদি সমস্যাবোৰ। ইয়াৰ উপৰি প্ৰাকৃতিক প্ৰলয়ৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সমস্যাবোৰ আছেই।

মুৰে বুকচিন (Murray Bookchin), ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক আৰু সামাজিক পৰিস্থিতিবিজ্ঞান সংস্থা (Institute for Social Ecology) ৰ সংস্থাপক।

বহনক্ষম উন্নয়ন (Sustainable Development) :

পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ সৈতে অৰ্থনীতিৰ এক এবাৰ নোৱাৰা জটিল সম্পৰ্ক আছে। কিন্তু এটা কথা সদায় মনত ৰখা উচিত যে যদিহে আমি এই দুয়োটাৰ মাজত ভাৰসাম্যতা বজাই ৰাখি জীৱন-নিৰ্বাহ কৰিবলৈ নিশিকো তেন্তে আমাৰ আহিবলগীয়া প্ৰজন্মৰ জীৱন অন্ধকাৰৰ দিশে আগুৱাই গৈ থাকিব। যোৱা ৩০০ বছৰৰ যি দ্ৰুতগতিত সমগ্ৰ বিশ্বতে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন হৈছে আৰু আমি যি ক্ষিপ্ৰতাৰে প্ৰকৃতিৰ বুকুৰ পৰা প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহ আহৰণ কৰি উন্নয়নৰ জখলাৰে আগবাঢ়িছো, ই প্ৰায় নিশ্চিত যে অতি সোনকালে প্ৰকৃতিৰ বুকুৰ পৰা বহুতো জীৱ তথা বনাঞ্চল, আপুৰুগীয়া প্ৰাণী লাহে লাহে প্ৰায় নোহোৱা হ'বগৈ। যি গতিত আমি অনবীকৰণ (Non renewable) শক্তি আৰু প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন প্ৰজাতিসমূহ কেৱল ঔদ্যোগিক উন্নয়নৰ নামত ব্যৱহাৰ কৰি গৈ আছো ইয়ে আমাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক পৰিৱেশ লাহে লাহে ধ্বংস কৰি আনিছে। বৰ্তমান সমগ্ৰ পৃথিৱীতে সকলোৱে বুজি পাইছে যে যি গতিত আমি প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহ আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক পৰিৱেশ ধ্বংস কৰিবলৈ লৈছো ইয়াৰ পৰিণাম ভুগিব লাগিব আমাৰ আহিবলগীয়া প্ৰজন্মই।

‘বহনক্ষম উন্নয়ন হৈছে এনে এক উন্নয়ন যিয়ে আমাৰ বৰ্তমানৰ প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰাৰ লগতে ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ অভাৱসমূহ দূৰীকৰণ কৰা ক্ষমতাতো যাতে কোনো আপোচ কৰা নহয়, ঠিক তেনেধৰণৰ এক অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন। এইক্ষেত্ৰত আমি চকু দিব লাগিব যাতে আমি আমাৰ প্ৰয়োজন অনুসাৰেহে প্ৰাকৃতিক সম্পদ আহৰণ কৰোঁ, অৰাবত যাতে সম্পদ নষ্ট নকৰোঁ আৰু প্ৰয়োজন হ'লে প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ ব্যৱহাৰ কৰি প্ৰকৃতিক সুৰক্ষা দি আমাৰ আহিবলগীয়া প্ৰজন্মৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ ভাণ্ডাৰটো আটোমটোকাৰিকৈ থওঁ। বৰ্তমানৰ বাঢ়ি গৈ থকা পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিয়ে পুৰণা বস্তুসমূহ ধ্বংস কৰি প্ৰায় প্ৰতিদিনে বজাৰলৈ নতুন নতুন সামগ্ৰী লৈ আহিছে যাতে ই ঔদ্যোগিক উন্নয়নত সহায় কৰে। দেখা যায় যে প্ৰায় সকলো দিশতে অসমানতা আছে। কেৱল অৰ্থনৈতিক বিকাশ আৰু উন্নয়নে এই অসমতা দূৰ কৰিব নোৱাৰে। এজন দৰিদ্ৰ ব্যক্তি সমাজত নিষ্পেষিত শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে কিয়নো তেওঁ বাঢ়ি অহা অৰ্থনৈতিক অসমানতাৰ তথা প্ৰতিযোগিতাৰ যুঁজত থিয় দিব নোৱাৰে। তোমালোকে চিন্তা কৰি চোৱাচোন, তেনে এজন ব্যক্তিৰ আমাৰ এই আধুনিক প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰমুখী সমাজত স্থান নাই নেকি? তেওঁক আমি কেৱল দৰিদ্ৰ, সম্পদৰ গৰাকী নহয় বা ব্যৱহাৰ কৰিব নাই জনা বুলি অসফল বুলি কম নেকি? এইক্ষেত্ৰত যদি আমি ডাৰউইন (Darwin) ৰ ‘যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা’ (Survival of the fittest) সূত্ৰ মানি লৈ সমাজ ব্যৱস্থা আগবঢ়াই নিওঁ তেন্তে ভাবাচোন আমি কোন দিশলৈ গৈ আছোঁ? য'ত মানৱীয়তাৰ ন্যূনতম মূল্যও নাই বুলি ধৰি লৈ আমি কেৱল অৰ্থনৈতিক বিকাশেই সমাজৰ মূল চাবিকাঠি বুলি ভাবিম নেকি? (Why should not I be intolerant? Sunita Narain in Down to Earth, 25 January, 2016)

আমি সকলোৱে সামাজিকভাৱে বৈষম্য থকা তথা অসমান সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাই এখন সমাজত আছোঁ, য'ত সকলোৱে নিজৰ সুবিধা আৰু সামৰ্থ অনুসাৰে সম্পদ আহৰণ কৰি তথা সুবিধাসমূহ আদায় কৰি লৈ আনক নিজৰ তলতীয়া কৰি ৰাখিব বিচাৰে। বৰ্তমানৰ প্ৰচলিত সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থায়ো এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিকেহে সম্পদ আহৰণ কৰাৰ লগতে সমাজৰ আন আন দিশসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ সুযোগ দিছে। কিন্তু তোমালোকে ভাবি চোৱাচোন আমি যদি কেৱল নিজৰ কাৰণেই জীয়াই থাকিবলৈ সমাজ ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি

কৰিছোঁ আৰু প্ৰত্যেকেই যদি কেৱল নিজৰ সুবিধাৰ কথাই ভাবে তেন্তে আমাৰ আহিবলগীয়া প্ৰজন্মৰ বাবে কি থৈ যাম? নিজে সুবিধাসমূহ লৈ জীয়াই থাকিবলৈ যাওঁতে আমি এই কথা সদায়েই মনত ৰাখিব লাগিব যে বৰ্তমানৰ প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰাটো আমাৰ বাবে যিমান জৰুৰী ঠিক সিমানেই ভৱিষ্যতৰ প্ৰয়োজনসমূহ কেনেকৈ পূৰণ কৰা হ'ব সেই কথাষাৰ ভবাটোও সমানেই জৰুৰী। সেয়েহে আমি সম্পদৰ সমবিতৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব লাগে আৰু সামাজিক শ্ৰেণী হিচাপে ই আমাৰ দায়িত্ব তথা কৰ্তব্য। আমি এনে এখন সমাজ গঢ়িব লাগে য'ত সকলোৱে সমস্থান পায়। সুবিধা, সম্পদ, সন্মান আদি আহৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে যাতে এটা শ্ৰেণী আন এটা শ্ৰেণীৰ বাধাস্বৰূপ হৈ থিয় দিবলগীয়া নহয়। এনে পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰাটোৱেই বহনক্ষম উন্নয়নৰ উদ্দেশ্য।

এনে এক চিন্তা আগত লৈয়ে ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ ১৯৩ খন ৰাষ্ট্ৰ আৰু বিশ্বৰ অন্যান্য উল্লেখনীয় সংস্থাসমূহে ১৭ 'গোলকীয় লক্ষ্য' (Global goal) নামৰ এক আঁচনি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে ১৬৯ টা লক্ষ্য আগত লৈ ইয়াক পৰিপূৰ্ণ কৰাত গুৰুত্ব দিছে। এই লক্ষ্যসমূহ বহুক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ পূৰ্বৰ জেনেৰেল বেন কি মুন (General Ban Ki Moon) ৰ এক বিখ্যাত উক্তিৰ প্ৰতিফলিত হৈছে। তেখেতে কৈছিল, প্লেন বি বুলি আমাৰ হাতত কোনো প্লেন থাকিব নোৱাৰে, কাৰণ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত গ্ৰহ বি বুলি আন এটা গ্ৰহ নাই। (There can be no Plan B, because there is no Planet B)

বৰষুণ বিহীন অঞ্চলত বৰফ আৰু জলকেন্দ্ৰিক উদ্যান (No Rain, but Snow and Water Parks) :

দেশৰ আন কিছু ঠাইৰ দৰেই বিদৰ্ভতো বৰষুণৰ পৰিমাণ কম হৈ জলবিহীন অৱস্থাৰ তাপমাত্ৰা ৪৭° হওঁতে আন কিছু ঠাইৰ তাপমাত্ৰা ১৩° ডিগ্ৰী হয়। কিন্তু প্ৰচণ্ড গৰমত আক্ৰান্ত বিদৰ্ভত “ভাৰতৰ প্ৰথম হিমগম্বুজ” স্থাপন কৰা হৈছে। ভিন্ন কাৰণত সৃষ্টি কৰা বৰফ নগলাকৈ ৰাখিবলৈ বিজুলী শক্তিৰ বাবদ প্ৰতিদিনে বহু হাজাৰ টকা ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। ইয়াৰে এখন ঠাইত স্থাপন কৰা হৈছে জলকেন্দ্ৰিক উদ্যান। এনে ধৰণৰ এখন জলকেন্দ্ৰিক উদ্যান হ'ল “ফাণ এণ্ড ফুড ভিলেজ বাটাৰ এণ্ড এমিউজমেণ্ট পাৰ্ক” যিখন নাগপুৰ (গ্ৰামীণ)ৰ বাজাৰগাঁও পঞ্চায়তত স্থাপন কৰা হৈছিল আৰু এই উদ্যানখনে সকলোকে আকৰ্ষিত কৰিছিল। লগতে উদ্যানখনৰ চৌহদৰ কাৰ্যালয়ৰ সন্মুখত সুন্দৰকৈ ৰখা মহাত্মা গান্ধীৰ ফটোখনে সকলোকে আকৰ্ষণ কৰিছে। প্ৰায় চল্লিছ একৰ মাটি জুৰি থকা এই উদ্যানখনত পানীত খেলা ভিন্ন ধৰণৰ খেলকে ধৰি অন্যান্য প্ৰায় ওঠৰ প্ৰকাৰৰ খেলৰ সুবিধা আছে। তদুপৰি প্ৰতিদিনৰ ক্ৰিয়াকলাপৰ ভিতৰত আইচ স্কেটিং, আইচ স্লাইডিং লগতে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সুৰা পাব পৰা এখনি বিপনীও আছে। আলোচনা চক্ৰ বা সভা অনুষ্ঠিত কৰিব পৰা সকলো সুবিধা আছে এই উদ্যানখনত।

আনফালে উদ্যান থকা এই বাজাৰ গাঁওখনতেই মানুহে পানীৰ অভাৱত পৰিছে। ইয়াৰ পঞ্চায়ত সভানেত্ৰী যমুনা বাই উকীয়ে কয়— ‘মহিলাসকলে দৈনিক কেইবাবাৰো পানী আনিবলৈ যাব লাগে আৰু পানী অনাৰ নিমিত্তে প্ৰতিদিনে তেওঁলোকে ১৫ কিলোমিটাৰ খোজ কাঢ়িব লাগে। গোটেই গাঁওখনৰ বাবে মাত্ৰ এটা চৰকাৰী কুঁৱা আছে। কেতিয়াবা আমি চাৰি বা পাঁচ দিনত এবাৰ পানী পোওঁ, আনকি কেতিয়াবা দহ দিনত এবাৰ’। ২০০৪ চনত পানীৰ নাটনি থকা অঞ্চল বুলি ঘোষিত হোৱা এলেকাত বাজাৰ গাঁৱো অন্তৰ্ভুক্ত

হৈছে। এই গাঁওখনে আগতে কেতিয়াও এনে অৱস্থাৰ মুখামুখি হোৱা নাছিল। প্ৰথম অৱস্থাত ইয়াত ছয় ঘণ্টা পৰ্যন্ত বিজুলী সৰবৰাহ নাছিল, কিন্তু পিছত মে' মাহলৈকে স্থিতি আৰু বেয়াৰ ফাললৈ ঢাল খাইছিল। এইবোৰে স্বাস্থ্যৰ লগতে দৈনন্দিন জীৱনৰ প্ৰত্যেকটো দিশতে প্ৰভাৱ পেলায়। ইয়াৰ ভিতৰত পৰীক্ষাত বহিবলগীয়া ল'ৰা-ছোৱালীবোৰো ক্ষতি হয়। গৰমৰ দিনত তাপমান 89° হৈ পৰিস্থিতি আৰু বিষম কৰি তোলে। গ্ৰাম্য জীৱনৰ ৰুঢ় বাস্তৱৰ ছবিখন 'ফান এণ্ড ফুড ভিলেজ'ৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। এই ব্যক্তিগত উদ্যানখনত ইমান পানী আছে যিটো বাজাৰগাঁৱৰ বাসিন্দাই সপোনতো কল্পনা কৰিব নোৱাৰে। ইয়াত কেতিয়াও এক মুহূৰ্তৰ বাবেও বিদ্যুৎ সৰবৰাহ ব্যাহত নহয়। উদ্যানখনৰ মহাপ্ৰবন্ধক মি. সিঙৰ মতে "আমি মাহেকত চাৰি লাখ টকা বিজুলীৰ বাবদত খৰচ কৰোঁ।"

উদ্যানখনৰ মাহেকীয়া বিজুলীৰ বাবদত দিয়া খৰচৰ পৰিমাণ প্ৰায় যমুনাবাইৰ গাঁও পঞ্চায়তৰ বছৰেকীয়া ৰাজহৰ সমান। বিদ্ৰূপজনকভাৱে গাঁওখনৰ বিজুলীৰ সমস্যা এই উদ্যানখনৰ বাবে কিছু পৰিমাণে উন্নত হৈছে। এই দুয়ো স্থানলৈ একেটা উপকেন্দ্ৰৰ পৰা বিদ্যুৎ সৰবৰাহ হয়। মে' মাহৰপৰা উদ্যানখনত দৰ্শকৰ ভিৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত তেতিয়াৰ পৰা স্থিতি কিছু উন্নত হৈছে। উদ্যানখনে বছৰি গাঁও পঞ্চায়তক পঞ্চাশ হাজাৰ টকা ৰাজহ আদায় দিয়ে। ইয়াৰ অৰ্ধাংশ 'ফান এণ্ড ফুড ভিলেজ' এ প্ৰতিদিনে সমবেত হোৱা সাতশ দৰ্শকৰ পৰা প্ৰৱেশদ্বাৰত প্ৰৱেশ শুষ্ক হিচাপে সংগ্ৰহ কৰে। উদ্যানখনৰ ১১০ জন কৰ্মকৰ্তাৰ ভিতৰত মাত্ৰ ১২জন লোক বাজাৰগাঁৱৰ স্থানীয় লোক।

জলবিহীন বিদৰ্ভত এনে ধৰণৰ জল ক্ৰীড়াস্থল দিনে দিনে বাঢ়ি আহিছে। চেগাঁৱত বুলধানা নামৰ ধাৰ্মিক ন্যাস এটাই এখন বৃহৎ 'মেডিটেশ্বন চেণ্টাৰ এণ্ড এণ্টাৰটেইনমেণ্ট পাৰ্ক' চলাই আছে। এই পাৰ্কখনৰ ভিতৰত ৩০ একৰ ঠাই সামৰি নিৰ্মাণ কৰা কৃত্ৰিম হৃদৰ পানী গ্ৰীষ্মকালৰ ভিতৰতে শুকাই গ'ল। কিন্তু হৃদটোত পানী ভৰাই ৰখাৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ পানী অথলে গ'ল। ইয়াৰ প্ৰৱেশ টিকটবোৰক বৰঙণি (Donations) বুলি কোৱা হয়। য'ভটম'লত এটা ব্যক্তিগত ব্যৱসায়িক গোটে পৰ্যটন স্থল হিচাপে সৰোবৰ এটা নিৰ্মাণ কৰিছে। অমৰাৱতীত এনে দুই বা তাতোধিক স্থল আছে (যিবোৰত বৰ্তমান পানী শুকাই গৈছে)। নাগপুৰৰ ভিতৰত আৰু আশে-পাশেও অন্যান্য তেনেধৰণৰ স্থল আছে।

এইবোৰ এনে অঞ্চলত নিৰ্মাণ কৰা হৈছে য'ত ১৫ দিনৰ মূৰত এবাৰহে পানী পোৱা যায়। পৰিস্থিতি এনে পৰ্যায় পাইছেগৈ যে মহাৰাষ্ট্ৰত বহু সংখ্যক কৃষকে আত্মহত্যা কৰিবলগীয়া হৈছে। নাগপুৰৰ এজন সাংবাদিক জয়দীপ হাৰদিকাৰৰ মতে খোৱাপানী বা জলসিঞ্চনৰ কোনো ধৰণৰ প্ৰকল্প যোৱা কেইদশকত বিদৰ্ভত সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই। এই সাংবাদিকজনে বহু বছৰ ধৰি এই অঞ্চলত সংবাদ সেৱা আগবঢ়াই আহিছে।

'ফান এণ্ড ফুড ভিলেজ'ৰ মহাপ্ৰবন্ধক মি. সিঙে কয় যে তেওঁলোকে পানী সংৰক্ষণ কৰাৰ ওপৰত জোৰ দিছে। তেওঁ কয়, "আমি একেখিনি পানীকে পুনৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে অতি উন্নত মানসম্পন্ন ফিল্টাৰ প্লেণ্ট ব্যৱহাৰ কৰোঁ। কিন্তু গৰমত বাষ্পীকৰণৰ মাত্ৰা বাঢ়ি যায়। পানী কেৱল ক্ৰীড়াৰ বাবেই ব্যৱহাৰ নহয়; ফুলৰ বাগিছা, অনাময় ব্যৱস্থা আৰু গ্ৰাহকসকলৰ বাবেও ব্যৱহাৰ হয়"। বুলধানাৰ কৃষক তথা এই জিলাখনৰ কিষাণ সভাৰ নেতা বিনায়ক গাইকৱাদে কয়, "এয়া হৈছে পানী আৰু ধনৰ

অপচয়।” তেওঁ ক্ষোভেৰে জনায় যে এই গোটেই প্ৰক্ৰিয়াটোত ৰাইজৰ সম্পদবোৰ ব্যক্তিগত লাভালাভৰ বাবে সঘনে ব্যৱহৃত হৈছে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে ৰাইজৰ প্ৰাথমিক পানীৰ প্ৰয়োজনবোৰ পূৰাবলৈ এই সম্পদবোৰ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত।

‘ফান এণ্ড ফুড ভিলেজ’ আৰু অন্যান্য উদ্যোগৰ কামকাজত বাজাৰগাঁও গাঁও পঞ্চায়তৰ সভানেত্ৰী যমুনাবাই উকী অলপো সন্তুষ্ট নহয়। তেওঁৰ মতে এই উদ্যোগবোৰে ইয়াৰপৰা বহুত লৈছে, কিন্তু দিছে অতি কম। তেওঁ জানিব বিচাৰিছে যে “এইবোৰৰপৰা আমাৰ কি লাভ হ’ব?” নিৰ্দিষ্ট মানসম্পন্ন এটা চৰকাৰী জলপ্ৰকল্প নিৰ্মাণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চাৰে চাৰি লাখ টকা খৰচৰ ১০ শতাংশ পঞ্চায়তে বহন কৰিব লাগিব। “পঞ্চল্লিচ হাজাৰ টকা আমি ক’বপৰা দিম? আমাৰ অৱস্থানো কি?” সেয়েহে সাধাৰণভাৱে প্ৰকল্পটো এজন ঠিকাদাৰক গটোৱা হ’ল। এইদৰে প্ৰকল্পটো নিৰ্মাণ কৰাটো সম্ভৱ হ’ব পাৰে। কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ হ’ব দিন বাগৰাৰ লগে লগে খৰচ বৃদ্ধি পাব আৰু গাঁওবাসীৰ প্ৰকল্পটোৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকিব, য’ত দুখীয়া আৰু ভূমিহীন লোকৰ সংখ্যাই অধিক।

আমি উদ্যানখন এৰাৰ সময়ত মন কৰিছিলোঁ উদ্যান কাৰ্যালয়ৰ বাহিৰত থকা গান্ধীজীৰ ছবিখনে হিমগম্বুজলৈ চাই মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি আছে। এয়া সেইজন মানুহৰ দুৰ্ভাগ্য, যিজনে কৈছিল, “সৰল জীৱন যাপন কৰা, যাতে আনেও সৰলভাৱে জীয়াই থাকিব পাৰে।”

(লেখক পি. সাইনাথ ২২ জুন, ২০০৫, হিন্দুত প্ৰকাশিত।)

ঈশ্বৰে ভাৰতক পশ্চিমীয়া দেশৰ ধৰণত ঔদ্যোগীকৰণক গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাৰণ কৰিছে। এখন একমাত্ৰ ক্ষুদ্ৰ দ্বীপৰাজ্যই (ইংলেণ্ড) পৃথিৱীখন শিকলিৰে বান্ধি পেলাইছে। যদি ৩০ কোটি জনসংখ্যাৰ দেশ এখনে একেধৰণৰ আৰ্থিক শোষণ নীতি গ্ৰহণ কৰে তেতিয়া ই গোটেই পৃথিৱীক কাকতি ফৰিঙৰ লেখীয়াকৈ উলঙ্গ কৰিব।— মহাত্মা গান্ধী

জলক্ৰীড়াঙ্গলৰ পৰিণামৰ বিষয়ে ওপৰত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই শুষ্ক কৃষি এলেকাৰ কৃষকসকলৰ জীৱন দিনক দিনে অসম্ভৱপ্ৰায় হৈ পৰিছে। যোৱা ছয় বছৰৰ প্ৰতিবেদনে দেখুওৱা মতে অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ, কৰ্ণাটক আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ হাজাৰ হাজাৰ কৃষকে কীটনাশক ঔষধ খাই আত্মহত্যা কৰিছে। এনে চূড়ান্ত পদক্ষেপ ল’বলৈ কৃষকসকলক কিহে বাধ্য কৰাইছে? কি ক্ষেত্ৰত এওঁলোকে কৃষিৰ অন্তৰ্নিহিত অনিশ্চয়তাৰ সৈতে সহবাস কৰি আহিছে? সাংবাদিক পি. সাইনাথৰ অনুসন্ধান মতে পাৰিপাৰ্শ্বিক আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰকৰ সংযোজনেই হৈছে কৃষকসকলৰ বৰ্তমানৰ দুৰ্দশাৰ কাৰণ। বিশ্ব বাজাৰৰ অনিয়মীয়া উঠা-নমা আৰু উদাৰীকৰণ-নীতিৰ বাবে ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলে চৰকাৰী সাহায্য হ্ৰাস পাইছে। ফলত তেওঁলোক কৃষি সম্বন্ধীয় অধিক পৰিৱৰ্তিত অৱস্থাৰ সন্মুখীন হ’ব লগা হৈছে। অধিক লাভজনক শস্য হৈছে কপাহৰ খেতি আৰু এই খেতি শংকাজনক। কপাহৰ বাবে জলসিঞ্চনৰ প্ৰয়োজন আৰু ইয়াত পোক নিয়ন্ত্ৰণত বিনিয়োগ কৰিবলৈ মূলধনৰ প্ৰয়োজন। এই দুয়োবিধ ব্যৱস্থাতে খৰচৰ পৰিমাণ বছৰে বছৰে বৃদ্ধি হৈ গৈ আছে। পানীৰ বাবে মাটি অতি গভীৰলৈ খন্দাৰ ফলত জলস্তৰ তললৈ নামি গৈছে। গতিকে কৃষকসকলে পানী বিচাৰি আৰু গভীৰলৈ মাটি খান্দিব লাগিব।

কীটগুবোৰো কীটনাশক ঔষধ প্ৰতিৰোধী হৈ উঠাৰ বাবে কৃষকসকলে ঘনে ঘনে নতুন নতুন ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। এই দুয়োক্ষেত্ৰত বিনিয়োগ কৰিবলৈ কৃষকসকলে ধাৰ-ঋণ বিচাৰি ব্যক্তিগত সুদখোৰ আৰু ব্যৱসায়ীৰ কাষ চাপিছে, যিসকলে উচ্চ সুদৰ হাৰত কৃষকসকলক ধন ধাৰলৈ দিয়ে। যদি শস্য নষ্ট হয় তেতিয়া কৃষকে ঋণৰ ধন পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰে। পৰিয়ালক পোহপাল দিয়া দায়িত্বৰ লগতে আন আন দায়িত্ব, যেনে— সন্তানৰ বিয়া বন্দৱস্ত কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁলোক ব্যৰ্থ হয়। আৰ্থিক আৰু সামাজিকভাৱে জুৰুলা হোৱা কৃষকৰ আন কোনো বিকল্প নাথাকে। আত্মহত্যা হৈ তেওঁলোকৰ বাবে একমাত্ৰ পথ হৈ পৰে।

পৰ্যালোচনা : পানীৰ নাটনি স্বাভাৱিক নে মানৱ-সৃষ্ট? কি কি সামাজিক কাৰকে উপভোক্তাসকলৰ মাজত কেনেদৰে পানী বিতৰণ হ'ব সেয়া ৰূপায়ণ কৰে? বিভিন্ন ধৰণে কৰা পানীৰ ব্যৱহাৰে বিভিন্ন সমূহক কেনেদৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰে?

ক্ৰিয়া-কলাপ-২ (Activity-2)

তোমালোকৰ ঘৰত দিনে কিমান পানী ব্যৱহাৰ হয় গম লোৱা। বিভিন্ন আয়ৰ (Income) পৰিয়ালবোৰত তুলনামূলকভাৱে কিমান পানী ব্যৱহাৰ হয় জানিবলৈ চেষ্টা কৰা। বিভিন্ন পৰিয়ালে পানীৰ বাবে কিমান সময় আৰু ধন ব্যয় কৰে? ঘৰখনত পানী যোগাৰ কৰাটো কাৰ কাম? বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মানুহক চৰকাৰে কিমান পৰিমাণৰ পানী যোগান ধৰে?

নগৰীয়া পৰিৱেশ : দুখন নগৰৰ এটি কাহিনী (The Urban Environment : A Tale of Two Cities):

১৯৯০ চনৰ ৩০ জানুৱাৰী, শীতৰ এটি হিমচেঁচা ৰাতিপুৱা, দিল্লী সাৰ পাই উঠিছিল। অশোক বিহাৰ, উত্তৰ দিল্লীৰ আঢ্যৱন্ত লোকৰ এক আবাসিক অঞ্চল কল্পনা কৰা, ধূসৰ বৰণীয়া কুঁৱলীয়ে ঢাকি ৰখা বিলাসী ঘৰবোৰ, দোকমোকালিতে শুই উঠা লোকসকলৰ প্ৰাতঃকালীন খোজ কঢ়া, তাৰে কিছুমানৰ লগত চামৰাৰ ফিটাৰে বন্ধা পামেৰিয়ান আৰু এলচেচিয়ান জাতৰ পোহনীয়া কুকুৰ আছিল। এই অঞ্চলৰ একমাত্ৰ মুকলি ঠাই হিচাপে থকা উদ্যানখনলৈ ৰাতিপুৱা খোজ কঢ়া এজন ব্যক্তিয়ে প্ৰবেশ কৰিয়েই দেখিছিল যে, এজন দৰিদ্ৰ কম বয়সীয়া লোকে হাতত এটা খালী বটল লৈ উদ্যানৰপৰা ওলাই গৈছে। ইয়াতে ক্ষোভিত হৈ তেওঁ লোকজনক ধৰি ৰাখিলে আৰু চিঞৰি চিঞৰি প্ৰতিবেশীসকলক গোট খুৱালে। কোনোবাই আকৌ আৰক্ষীক ফোন কৰিলে। উত্তেজিত কিছু সংখ্যক আবাসী আৰু দুজন কনিষ্ঠবলে যুৱকজনক উপৰ্যুপৰি প্ৰহাৰ কৰি কেইমিনিটমানৰ ভিতৰতে হত্যা কৰিলে।

সেই যুৱকজন আছিল ওঠৰ বছৰীয়া দিলীপ, যি গণতন্ত্ৰ দিৱসৰ শোভাযাত্ৰা প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ ৰাজধানী দিল্লীলৈ আহিছিল। অশোক বিহাৰৰ দাঁতিৰে যোৱা ৰে'ললাইনৰ কাষে কাষে থকা জুপুৰিবোৰৰ এটাত বাস কৰা খুড়াকৰ লগত আছিলহি। তেওঁৰ খুড়াকে ওচৰতে ৰাজিৰপুৰ ঔদ্যোগিক খণ্ডত বনুৱা হিচাপে কাম কৰিছিল। দিল্লীৰ অন্যান্য পৰিকল্পিত ঔদ্যোগিক অঞ্চলৰ দৰেই ৰাজিৰপুৰতো শ্ৰমিকসকলৰ থকা ঘৰৰ ব্যৱস্থা নাছিল। জুপুৰিবোৰত বাস কৰা দহ হাজাৰৰো অধিক পৰিয়ালৰ সদস্যসকলে তিনিটা ৰাজহুৱা শৌচালয় ব্যৱহাৰ কৰে। প্ৰত্যেকটো শৌচালয়ত আঠোটাকৈ শৌচাগাৰ অৰ্থাৎ প্ৰতি দুহেজাৰ ব্যক্তিৰ মাজত এটাকৈ

শৌচাগাৰ। এনে স্থিতিত নিশাৰ আন্ধাৰত বেছিভাগ বাসিন্দাৰ বাবে যিকোনো মুকলি স্থানেই শৌচালয়ৰ কাম কৰিছিল। এই অঞ্চলৰ ধনী বাসিন্দাসকলে তেওঁলোকৰ বাসগৃহবোৰ আৰু লেতেৰা জুপুৰিবোৰৰ মাজত নিজা খৰচত এখন বেৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল। ঔদ্যোগিক শ্ৰমিক আৰু তেওঁলোকৰ পৰিয়ালবৰ্গই এই কাৰ্যৰ প্ৰতিবাদ কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে উদ্যানখন ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰা হ'ল। সোনকালেই বেৰৰ কিছু অংশ ভাঙি অহা-যোৱাৰ বাট উলিওৱা হৈছিল যাতে, যিসকল মানুহ জুপুৰিত থাকি ধনীলোকৰ ঘৰত কাম কৰে বা গাড়ী পৰিষ্কাৰ কৰে, তেওঁলোকৰ অহা-যোৱাৰ সুবিধা হয় আৰু লগতে পৰোক্ষভাৱে মলত্যাগ কৰাৰ দোষণীয় কাৰ্য সমাপন হয়।

এডোখৰ ঠাইৰ বাবে দুটা গোটৰ বাসিন্দাৰ মাজত চলি থকা দীৰ্ঘদিনীয়া বিবাদৰ চূড়ান্ত অৱস্থাত দিলীপৰ মৃত্যু হ'ল। এটা গোটৰ বাসিন্দাসকলৰ বাবে উদ্যানখন হৈছে— অৱসৰ বিনোদনৰ উপযোগী, গছ-বনেৰে ভৰা নগৰীয়া শোভাবৰ্দ্ধনৰ এক স্থান। আনটো গোটৰ বাসিন্দাসকলৰ বাবে উদ্যানখন হৈছে শৌচালয় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা একমাত্ৰ লক্ষ্য স্থান। এই সুপ্ত সংঘৰ্ষৰ ইতিহাস যদি দিলীপে জানিলেহেঁতেন, তেতিয়া সম্ভৱতঃ তেওঁ অধিক সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হোৱাৰ লগে লগে দৌৰি পলালেহেঁতেন। তেতিয়া হয়তো আজি তেওঁ জীয়াই থাকিলেহেঁতেন। হিংসাৰ অৱসান তাতেই নহ'ল। এই হত্যাৰ প্ৰতিবাদত এদল লোক সমবেত হ'ল, আৰক্ষীয়ে গুলীচালনা কৰি আৰু চাৰিজন লোকক হত্যা কৰিলে।

নগৰ বৰ্দ্ধিত হোৱাৰ লগে লগে নগৰীয়া ঠাইৰ বাবে সংঘাত অধিক তীব্ৰ হৈ আহিছে। কৰ্মসংস্থানৰ সন্ধানত নগৰলৈ অহা প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলে ৰাজহুৱা মাটিত বসতি স্থাপন কৰিবলৈ বাধ্য, কাৰণ আইনসম্প্ৰদায় আবাসস্থল তেওঁলোকৰ সামৰ্থ্য বাহিৰত। সমৃদ্ধিশালী ব্যক্তিসকলৰ বাবে ডাঙৰ ডাঙৰ বহু মহলীয়া দোকান-বজাৰ, হোটেল আৰু পৰ্যটন স্থল নিৰ্মাণৰ বাবে এই ৰাজহুৱা স্থানত মাটিৰ চাহিদা অত্যধিক হৈছে। পৰিণামস্বৰূপে দৰিদ্ৰ শ্ৰমিক আৰু তেওঁলোকৰ পৰিয়ালবোৰক সেই স্থানৰ পৰা উচ্ছেদ কৰি নগৰৰ উপকণ্ঠ অঞ্চললৈ পঠিয়াই দিয়াৰ লগতে তেওঁলোকৰ ঘৰবোৰ ভাঙি পেলোৱা হৈছে। মাটিৰ উপৰি নগৰীয়া পৰিৱেশত বায়ু আৰু পানীও প্ৰতিযোগিতামূলক সম্পদত পৰিণত হৈছে।

(উদ্ধৃতিঃ অমৃতা বাভিষ্কাৰঃ "Between Violence and Desire: Space, Power and Indentity in the Making of Metropolitan Delhi" in *International Social Science Journal*. 175:89-98 2003)

পৰ্যালোচনাঃ নগৰীয়া দুখীয়া লোকসকলে প্ৰায়ে নগৰৰ বস্তু অঞ্চলত কিয় বাস কৰে? কোনবোৰ সামাজিক সমূহে নগৰত মাটি-ধন-সম্পত্তি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে? কি কি সামাজিক কাৰকে মানুহক পানী আৰু অনাময় ব্যৱস্থা উপলব্ধি হোৱাত প্ৰভাৱ পেলায়?

ক্ৰিয়া-কলাপ-৩ (Activity-3)

ধৰি লোৱা, তুমি নগৰৰ বস্তু অঞ্চলত বাস কৰা পোন্ধৰ বছৰ বয়সৰ এজন ল'ৰা/এজনী ছোৱালী। তোমাৰ পৰিয়ালে কি কাম কৰিলেহেঁতেন আৰু তুমি কেনেদৰে বাস কৰিলাহেঁতেন? তোমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ এটা দিনৰ বৰ্ণনা দি এখন ৰচনা লিখা।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **আৰ্দ্ৰতাবিজ্ঞান (Hydrology) :** জল আৰু ইয়াৰ প্ৰবাহৰ বিজ্ঞান; নাইবা কোনো দেশ অথবা অঞ্চলৰ জলসম্পদৰ অধ্যয়ন।
- **নিৰ্বনানীকৰণ (Deforestation) :** হাবি-বননি বা গছ-গছনি কাটি নিৰ্মূল কৰি অৰণ্যাঞ্চলৰ হ্ৰাসকৰণ আৰু অন্যান্য উদ্দেশ্য, বিশেষকৈ কৃষিকৰ্মৰ বাবে ভূমি অধিগ্ৰহণ।
- **সেউজগৃহ (Green House) :** উদ্ভিদক জলবায়ুৰ তীব্ৰতা বিশেষকৈ অত্যাধিক শীতৰ পৰা বচাবলৈ নিৰ্মিত আবৃত গাঁথনিক সেউজগৃহ বোলা হয়। সেউজগৃহৰ ভিতৰৰ তাপমান বাহিৰৰ তাপমানৰ তুলনাত অধিক হয়।
- **নিৰ্গমন (Emissions) :** মানুহে আৰম্ভ কৰা প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নিৰ্গত হোৱা বৰ্জনীয় গেছ; মূলতঃ উদ্যোগ আৰু যান-বাহনৰ প্ৰসঙ্গত।
- **বৰ্জিত পদাৰ্থ (Effluents) :** ঔদ্যোগিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা পেলনীয়া উপাদান, যিবোৰ তৰল ৰূপত পোৱা যায়।
- **একুইফাৰ্চ (Aquifers) :** এটা অঞ্চলৰ মাটিৰ তলত থকা প্ৰাকৃতিক গাঁথনি য'ত পানী জমা হৈ থাকে।
- **একক কৃষি (Monoculture) :** এটা অঞ্চল বা এলেকাৰ উদ্ভিদ জগতত কমি কমি একমাত্ৰ এবিধ উদ্ভিদ থাকি যোৱা।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। পৰিস্থিতি বিজ্ঞান বুলিলে তুমি কি বুজা তোমাৰ নিজৰ ভাষাত বৰ্ণনা কৰা।
Describe in your own words what you understand by the term 'ecology'.
- ২। পৰিস্থিতি বিজ্ঞান কেৱল প্ৰাকৃতিক শক্তিবোৰতেই সীমিত নহয় কিয়?
Why is ecology not limited only to the forces of nature?
- ৩। সামাজিক পৰিৱেশ উদ্ভৱৰ উভমুখী (two-way) প্ৰক্ৰিয়াটো বৰ্ণনা কৰা।
Describe the two-way process by which 'social environments' emerge.
- ৪। সামাজিক সংগঠনে কিয় আৰু কেনেকৈ পৰিৱেশ আৰু সমাজৰ মাজত সম্বন্ধক গঢ় দিয়ে?
Why and how does social organisation shape the relationship between the environment and society?
- ৫। কিয় পাৰিপাৰ্শ্বিক ব্যৱস্থা সমাজৰ কাৰণে এক জটিল আৰু বিশাল কাম?
Why is environment management a complex and huge task for society?
- ৬। প্ৰদূষণৰ সৈতে জড়িত কেইটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ পাৰিপাৰ্শ্বিক শংকা কি কি ?

What are some of important forms of pollution-related environmental hazards?

- ৭। প্রাকৃতিক সম্পদৰ হ্ৰাসৰ সৈতে জড়িত মুখ্য পাৰিপাৰ্শ্বিক সমস্যাবোৰ কি কি?

What are the major environmental issues associated with resource depletion.

- ৮। পাৰিপাৰ্শ্বিক সমস্যাবোৰ একে সময়তে সামাজিক সমস্যা কিয় হয় ব্যাখ্যা কৰা।

Explain why environmental problems are simultaneously social problems?

- ৯। সামাজিক পৰিস্থিতি বিজ্ঞানে কি বুজায়?

What is meant by social ecology?

- ১০। তুমি জনা নাইবা পঢ়া পৰিৱেশৰ সৈতে জড়িত কেইটামান মতভেদ বৰ্ণনা কৰা। (পাঠ্যপুথিত থকা উদাহৰণৰ বাহিৰে অন্যন্য)

Describe some environment related conflicts that you know of or have read about.
(Other than the examples in the text)

References:

- Centre for Science and Environment, 1982, *The State of India's Environment: The Citizens' Report*, CSE, New Delhi.
- DAVIS, MIKE, 2004, 'Planet of Slums: Urban Involution and the Informal Proletariat' in *New Left Review*, 26: 5-24.
- DAVIS, MIKE, 2004, 'The Political Ecology of Famine: The Origins of the Third World' in Richard Peet and Michael Watts (eds) *Liberation Ecologies: Environment, Development, Social Movements*, Routledge, (second edition), London.
- GADGIL, MADHAV AND RAMACHANDRA GUH, 1995, *Ecology and Equity: The Use and Abuse of Nature in Contemporary India*. Penguin, New Delhi.
- GUHA, RAMACHANDRA, 1997, 'The Environmentalism of the Poor' in Ramachandra Guha and J. Martinez-Alier, *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*, Oxford University Press, Delhi.
- POLLAN, MICHAEL, 2001, *The Botanny of Desire: A Plant's-Eye View of the World*, Random House, New York.